

УДК (UDC) 902/904 (477.73)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.1\(49\).770](https://doi.org/10.33782/eminak2025.1(49).770)

BUILDING STRUCTURES OF NEARBY 'SUBURBS' OF DYKYI SAD FORTIFIED SETTLEMENT

Kyrylo Horbenko

Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to elucidate the distinctive characteristics of the location, layout, and internal composition of the remains of building structures in the territory of the fortified settlement Dykyi Sad nearby 'Suburbs'.

The scientific novelty is in the comprehensive coverage of the principle of location and constructional features of the nearby 'Suburbs' structures, the uncovering of their nature and functional purpose in the system of the entire fortified settlement, the localization of characteristic material objects found in the filling of structures and multi-functional pits, and the determination of the basic principles of the building skills of the population of the region at the post-Sabatynivka – early Bilozerka culture time (13/12 – 12/11 centuries BCE).

Conclusions. It has been found out that within the nearby 'Suburbs' of the fortified settlement Dykyi Sad, *partially subterranean* and *on-land wattle and daub* structures prevail. The *fully subterranean* structures are the least numerous. *On-land structures with the remains of stone foundations* have not yet been recorded. Some structures exhibit traces of reconstruction, indicating the dwelling duration in these building structures or an earlier period of their construction.

Among the mentioned building structures, six are residential, one is mixed residential and utility-ritual, and three are utility or mixed utility-ritual; all of them differ in area, depth, and complexity of material objects. The utility site had no building remains and could be used by the settlement's inhabitants as an open area for keeping cattle or horses.

Constructionally, the nearby 'Suburbs' building structures constituted a unified system of buildings that repeated the outer bend of the 'Citadel' moat. The structures are concentrated in certain groups, in which they practically adjoin each other. The first group is formed in the southern part, the second – in the central part, and the third – in the northern part.

All the nearby 'Suburbs' building structures align with the North-Western Black Sea region sites at the beginning of the Final Bronze Age. At the same time, the way of the buildings' layout, taking into account the defensive building structures around the 'Citadel,' also indicates the traditions that are characteristic of the eastern area of the Bronze Age cultures.

Keywords: Final Bronze Age, Bilozerka culture, fortified settlement Dykyi Sad, building structures, housing, material objects

БУДІВЕЛЬНІ СПОРУДИ БЛИЖНЬОГО «ПЕРЕДМІСТЯ» УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД

Кирило Горбенко

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є розкриття особливостей розташування, планування та внутрішньої структури залишків будівельних споруд на території ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад.

Науковою новизною є комплексне висвітлення принципу розташування та конструктивних особливостей будови приміщень ближнього «передмістя», встановлення їх характеру та функціонального призначення в системі усього укріпленого поселення, локалізація характерних матеріальних предметів, зафіксованих у заповненні приміщень та різнофункціональних ямах, визначення основних принципів будівельної справи населення регіону постсабатинівського-ранньобілозерського часу (13/12-12/11 ст. до н.е.).

Висновки. Встановлено, що в межах ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад переважають *частково заглиблені та наземні глинобитні приміщення*. У найменшій кількості представлені *заглиблені приміщення*. *Наземних приміщень із залишками кам'яних фундаментів* поки не зафіксовано. Деякі приміщення мають сліди перебудови, що свідчить про тривалість життя у цих спорудах, або про більш ранній період їх будівництва.

Серед зазначених споруд шість житлових; одне змішане житлове та господарсько-ритуальне; три господарських, або змішаних господарсько-ритуальних, що відрізняються за площею, заглибленістю та комплексом матеріальних предметів. Господарський майданчик не мав будівельних залишків і міг використовуватися жителями поселення в якості відкритого майданчику для утримання великої рогатої худоби або коней.

Конструктивно, споруди ближнього «передмістя» створювали єдину систему будівель, що повторювали зовнішній вигин рову «цитаделі». При цьому, приміщення сконцентровано певними групами, в яких практично примикали одне до одного. Перша група сформована в південній частині; друга – в центральній частині; третя – у північній частині.

Усі споруди ближнього «передмістя» є характерними для пам'яток Північно-Західного Причорномор'я доби початку фінального бронзового віку. При цьому, принцип розміщення будівель, враховуючи оборонні споруди навколо «цитаделі», вказує і на традиції, що характерні для східного ареалу культур бронзового віку.

Ключові слова: фінальний бронзовий вік, білозерська культура, укріплене поселення Дикий Сад, будівельні споруди, житло, матеріальні предмети

Вступ

У другій половині 2-го тисячоліття до н.е. на теренах Північного Причорномор'я тривала заключна фаза бронзової епохи Євразійського степу (пізній і фінальний бронзовий вік). Цей період в історії населення регіону пов'язано з існуванням сабатинівської (завершальний період пізньої бронзи) та білозерської (епоха фінальної бронзи та перехід до раннього залізного віку) археологічними культурами.

Сабатинівські племена продовжили традиції бабинської культури та у своєму розвитку досягли максимального рівня – розвинуте домобудівництво, функціонування комплексного господарства з домінуванням землеробства, збільшення населення та кількості поселень, значний розвиток ремесел (гончарство, ткацтво, металообробка, обробка каменю, дерева, кістки та рогу).

Бронзову добу у степовій смузі Північно Причорномор'я завершує білозерська культура, яка стала перехідною від бронзового до ранньозалізного віку, епохи появи на півдні України перших писемних народів і держав.

Сабатинівські та білозерські племена залишили після себе багато археологічних пам'яток (поселення, могильники, майстерні ливарників, зольники, стійбища, скарби).

Поселення сабатинівців поділялися на довготривалі з залишками будівель і сезонні стоянки. Серед них зустрічаються малі та великі поселення, із наземними та заглибленими будівлями, з вуличним та хутірним плануванням.

Поселення білозерської культури представлені меншою кількістю та значною розпорошеністю між окремими районами Північного Причорномор'я та в Криму. Максимальна площа поселень досягала 3,0-4,5 га. Переважно вони мали низьку топографію та відкритий характер, тільки поселення Тудорове (правий берег Дністра) та Дикий Сад (лівий берег Інгулу) мали високу топографію.

Серед плеяди білозерських поселень, за багатьма археологічними ознаками, насамперед, за ступенем розкопаної території, кількості відкритих археологічних споруд та об'єктів, комплексу артефактів, виокремлюється укріплене поселення Дикий Сад (центральна частина сучасного міста Миколаїв).

Відкриття Дикого Саду відноситься до 1927 р., перші розкопки проведено у 1956 р., а регулярні дослідження розпочато в 1991 р. та тривають до сьогодні¹. За цей час вдалося розкрити близько 50% площі укріпленого поселення та отримати різноманітний та яскравий археологічний матеріал².

У культурно-хронологічному аспекті укріплене поселення Дикий Сад відноситься до постсабатинівського-ранньобілозерського часу (тудоровський варіант білозерської археологічної культури) доби фінальної бронзи (друга пол. 13 / 12 – 11 ст. до н.е.). Багаторічні вишукування на території Дикого Саду, особливо в останні десятиріччя, надали велику кількість археологічних даних (конструктивне розташування об'єктів, будівельні споруди різного

¹ Gorbenko K., Trygub O. History of Exploration of Final Bronze Age Fortified Settlement (Hillfort) 'Dykyi Sad' (Mykolaiv, Ukraine) // Revista Arheologică. 2022. Vol. 18, Issue 2. P. 17-34. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.7540950>

² Панковский В.Б., Горбенко К.В. Клад бронзовых изделий из укрепленного поселения Дикий Сад // Stratum plus. 2019. № 2: Археология и культурная антропология. Вражда и Ваджра: сила и слава праистории. С. 121-160; Горбенко К.В. Будівельні споруди південної частини «цитаделі» Дикий Сад // Емінак. 2021. № 1 (33). С. 36-66; Горбенко К.В., Матвієнко Л.В. Господарська діяльність населення укріпленого поселення Дикий Сад // Емінак. 2024. № 1 (45). С. 61-98.

функціонального призначення та великий комплекс артефактів – керамічний посуд, предмети з бронзи, каміння, кісток і рогів), що не тільки дозволило по-іншому подивитися на історичний розвиток степового регіону, але й на характер і культурну спадщину усієї білозерської культури Північного Причорномор'я.

Саме розкопки Дикого Саду дозволили поставити питання щодо наявності укріплених поселень (городищ) білозерської культури (оборонні рови, фундаменти мостів і башт тощо)³.

Метою даної статті є розкриття особливостей розташування, планування та внутрішньої структури залишків будівельних споруд на території ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад. Коротка характеристика основних категорій артефактів, що зафіксовано в їх заповненні. Висвітлення головних рис будови приміщень ближнього «передмістя» у контексті інших поселень регіону Північно-Західного Причорномор'я кінця 2 тис. до н.е.

Огляд літератури

Вивчення пам'яток заключних етапів бронзового віку триває понад 100 років. Поступово змінювалося ставлення до старожитностей цієї епохи. До добре вивченої зрубної та сабатинівської культури додалися пам'ятки фінального бронзового віку, що дозволило виокремити білозерську археологічну культуру та її окремі групи. Наприкінці 20 ст. відкрито багато археологічних пам'яток (поселень, могильників, скарбів тощо). За результатами польових вишукувань підготовлені звіти, вийшли друком наукові статті та колективні монографії. Особливу увагу в публікаціях надається розташуванню, характеру та структурі поселень сабатинівського та білозерського часу.

Переважна більшість поселень цього часу досліджені нерівномірно та незначними площами, виняток становить поселення сабатинівського часу Вороновка 2⁴ та укріплене поселення білозерського часу Дикий Сад⁵.

Серед узагальнюючих робіт необхідно виділити монографії І.Т. Чернякова, В.П. Ванчугова, та колективні праці провідних українських археологів С.С. Березанської, В.В. Отроценка, М.М. Чередніченка, І.М. Шарафутдинові; В.В. Ванчугова, А.Г. Загінайла, В.Г. Кушніра, В.Г. Петренка, де підсумовуються результати археологічних досліджень сабатинівських і білозерських старожитностей упродовж другої половини 20 ст.⁶

Після отримання Україною незалежності дослідження сабатинівських і білозерських поселень продовжилось. Поступово збільшувалася кількість

³ Горбенко К. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2019. № 2. С. 19-39.

⁴ Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнір В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка, 1991.

⁵ Горбенко К.В., Смирнов О.І. Структура та характер приміщення № 21 городища Дикий Сад // Емінак. 2019. № 1 (25). С. 9-29; Горбенко К.В., Піструїл І.В. Приміщення № 25 городища Дикий Сад // Емінак. 2020. № 1 (29). С. 324-341; Горбенко К.В. Будівельні споруди південної частини «цитаделі»... С. 36-66; Horbenko K., Smyrnov L., Zhyrok Y. Structure № 18 of 'Near Suburbs' of Dykyi Sad Fortified Settlement // Eminak. 2023. № 2 (42). С. 68-86.

⁶ Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. Киев: Наукова думка, 1985; Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев: Наукова думка, 1990; Березанская С.С., Отроченко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986.

зафіксованих пам'яток, розширився їх ареал, виокремились локальні варіанти білозерської культури⁷. Результати нових досліджень відобразилися у наукових звітах за підсумками польових розкопок і в окремих статтях. Дослідники стали приділяти увагу функціональному призначенню приміщень, виділяючи житлові, господарські, виробничі, ритуально-культові та комбіновані, що відрізнялися за своїми характерними ознаками (розмір, заглибленість, внутрішня будова, система кам'яних кладок). Найбільший внесок у дослідження особливостей домобудівництва внесли І.Т. Черняков, В.П. Ванчугов, Ю.О. Чернієнко, В.О. Колотухін, В.Г. Кушнір, С.М. Агульніков.

Більшість дослідників відмічає, що характерною рисою сабатинівських поселень стало кам'яно-глинобитне домобудівництво (з використанням деревини та глини) і застосування різноманітних типів кладки⁸. Зазвичай, з каміння будували лише фундаменти стін, а самі стіни складалися із суміші каменю та глини, однак, фіксуються й окремі приміщення, де стіни складалися з каміння на всю висоту (поселення Воронівка 2)⁹. Житла мали різну площу та систему внутрішньої будови (однокамерні та багатокамерні). Дах робили з дерева, зверху іноді покривали очеретом. Усередині оселі знаходилося вогнище та ями для зберігання продуктів. Підлога у житлах була глинобитною, іноді її спеціально обмазували глиною.

При цьому, серед приміщень на поселеннях сабатинівців зустрічаються споруди й без використання кам'яних кладок¹⁰. Подібні споруди, згідно традиційному погляду на періодизацію поселень пізньої бронзи регіону, відносяться до епохи переходу від сабатинівської до білозерської культури (постсабатинівський-ранньобілозерський час). Тобто вони стають ознакою трансформаційних процесів у домобудівництві степових племен білозерського часу в порівнянні з сабатинівським¹¹.

Виходячи з матеріалів розкопок на відомих поселеннях білозерських племен можна стверджувати, що характерною особливістю їх споруд стало прямокутне (або наближене до квадрату) планування, тобто житла розташовувалися в один-два ряди, формуючи вулиці. Серед приміщень зустрічаються наземні, заглиблені та частково заглиблені (з кам'яними фундаментами та без). Залишки стовпових конструкцій засвідчують наявність двосхилого або односхилого даху. Житла мали вогнища для опалювання в центрі або у кутку приміщення. Площа споруд коливалася в межах 15-100 м². Хоча на деяких пам'ятках зустрічаються рецидиви великих споруд (450 м²).

Споруди з кам'яними підмурівками стін, продовжували сабатинівську традицію домобудівництва з її сполученням орфостатної та постелістої

⁷ Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье...; Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. Киев, 2003.

⁸ Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э.... С. 45.

⁹ Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнір В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II... С. 21, 25.

¹⁰ Агульніков С.М. Памятники позднесабатиновского времени в степной Молдавии // Сабастиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы. Тезисы докладов 1-го Всесоюзного полевого семинара. Киев-Николаев-Южноукраинск, 1997. С. 39; Кушнір В.Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства (II тис. до н.е.). Одеса: Гермес, 1999. С. 41-61.

¹¹ Чернієнко Ю.А. Некоторые итоги и проблемы изучения строительного дела на сабастиновских поселениях Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. 2000. № 2. С. 483-504.

системами кладок. Поступово система кладок спрощується та зовсім зникає на поселеннях пізнього білозерського часу.

Отже, дослідниками зазначається, що архітектурні прийоми будівельних споруд на білозерських поселеннях поступово трансформуються, стають більш простими та складаються, переважно, з однокамерного модулю, хоча, спорадично зустрічаються і багатокамерні споруди, переважно на поселеннях перехідного періоду (Воронівка 2) та ранньобілозерського часу (Дикий Сад).

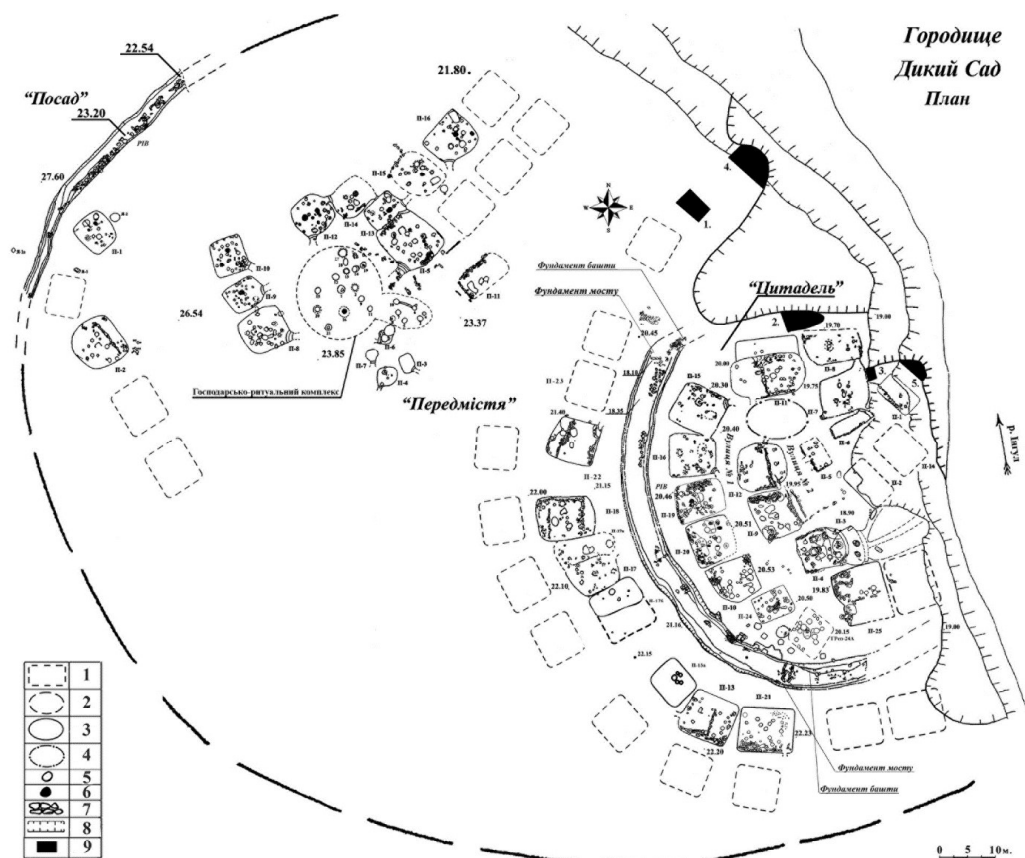

Рис. 1. План укріпленого поселення Дикий Сад.

- 1 – межі ймовірних об'єктів; 2 – межі городища; 3 – контури приміщень;
4 – центральний майданчик; 5 – ями; 6 – вогнища; 7 – кам'яні кладки; 8 – рів;
9 – контури розкопів 1956 року.

ТОПОГРАФІЯ ТА СТРАТИГРАФІЯ

Укріплене поселення Дикий Сад розташовувалося на надзаплавній терасі лівого берега р. Інгул при її впадінні у р. Південний Буг. Плато мало природний перепад висот із заходу до сходу зі сторони степу до берегової лінії. Тобто, будівельні об'єкти розташовувалися на своєрідних невеличких терасах та з боку степу захищалися ярами та двома ровами між ними, що сприяло розбудові постійного поселення.

У плані воно мало форму овалу витягнутого по вісі Пд-Сх-Пн-Зх (загальна площа збереженої території сягає понад 4,0 га). Будівельні споруди розташовувалися рядами уздовж лівого берега річки Інгул і практично

примикали одна до одної, створюючи єдиний умовний архітектурний комплекс (рис. 1). Частина території городища знищена будівельними котлованами 20 ст.

Виходячи з розташування залишків будівельних споруд, укріплене поселення можна розподілити на три умовні частини (рис. 1): «*цитадель*», що огорожена основним ровом; «*передмістя*» (ближнє та дальнє), що розташовувалося за основним ровом та обмежувалося другим (зовнішнім) ровом; «*посад*», що розташовувався за зовнішнім ровом (серед досліджених об'єктів тільки велика господарська яма. Інші об'єкти поки не розкриті).

Висота сучасної денної поверхні над рівнем Балтійського моря складає від 19,35 м у південно-східній частині (край плато) до 21,20 м у центрі «*цитаделі*» і до 26,54 м у північно-західній частині городища (територія «*дальнього передмістя*». Культурний шар однорідний (товщина коливається від 0,3 до 0,75 м у приміщеннях, і від 1,5 до 2,0 м у заповненні рову). Плато мало природний перепад висот, зі сторони степу до берегової лінії (нахил складає 4,5-4,7 м у східну частину). Тобто, будівельні об'єкти розташовувалися на невеликих терасах.

Рівень виходу материкової поверхні (глина) коливається:

- на території «*посаду*» та «*дальнього передмістя*» від 23,9 м (південно-західна частина) до 21,1 м (північно-східна частина);
- на території «*ближнього передмістя*» від 22,1 м (західна частина) до 21,0 м (східна частина, біля рову);
- на території «*цитаделі*» від 20,35 м (західна частина, внутрішня дуга рову) до 18,50 м (східна частина, біля приміщень № 1 і № 14, що на сьогодні знищені природною абразією).

За всі роки досліджень в межах території Дикого Саду досліджено 57 об'єктів (житлові, господарські, господарсько-культові, ритуально-культові й оборонні споруди, громадський і господарський простір). Окрім цього, відомо про понад 20 будов, що поки нерозкопані (рис. 1 і 2). Виходячи із загальної площі укріпленого поселення, відомих і знищених споруд (природня ерозія та забудова сучасного міста) кількість давніх об'єктів може доходити до ста одиниць.

У межах «*цитаделі*» відкрито 25 археологічних об'єктів (житлові, ритуально-культові, господарські; громадський простір, оборонний рів із залишками двох кам'яних фундаментів для дерев'яних перекидних мостів тощо). За типом, вони розподіляються на наземні із кам'яними фундаментами, наземні глинобитні, частково заглиблені та заглиблені (з кам'яними фундаментами)¹². У межах «*передмістя*» – 32 об'єкти (9 – ближнє «*передмістя*» та 23 – дальнє «*передмістя*»). Серед них житла, господарські споруди, господарські та ритуальні ями за межами жител, господарсько-ритуальний і господарський комплекси, останній складався з різнофункціональних ям, захисний рів (можна класифікувати як північну систему оборонних споруд, що, ймовірно, окільцювали все укріплене поселення). За типом, вони розподіляються на наземні глинобитні, частково заглиблені та заглиблені (з кам'яними фундаментами та без). Площа «*посаду*» залишається недослідженою, окрім однієї великою ями для зберігання зерна (рис. 1).

Серед будівельних споруд Дикого Саду вже немає суцільних (кругових) фундаментів з «панцирною» кладкою як у сабатинівський час. Замість них

¹² Горбенко К.В. Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад // Старожитності Лукомор'я. 2020. № 1 (1). С. 5-44.

з'являються простінки з «ложковою» кладкою, в обмеженій кількості. Стіни складено з місцевого вапняку в один ряд (каміння укладено один на один), від двох до п'яти шарів з елементами перев'язки (цокольні конструкції, облицювання та комбіновані кладки)¹³.

Залишки будівельних споруд ближнього «передмістя»

У межах ближнього «передмістя» досліджено 11 археологічних об'єктів. Серед них 10 приміщень (житлові, господарські та господарсько-ритуальні), що відрізняються за площею, заглибленістю та комплексом матеріальних предметів (два, майже зруйнованих приміщення, досліджено у 1956 р. та маркуються – розкопи № 1; № 4)¹⁴ та господарський майданчик між приміщеннями № 13-а і № 17-б (незабудований простір, де зафіксовані тільки маленькі стовпові ями (рис. 1 і 2).

За принципом розташування (від лінії берегу річки) приміщення споруджені в один ряд з урахуванням природного нахилу плато, по колу, уздовж зовнішньої частини рову «цитаделі» (рис. 2).

За характером споруди можна розподілити на *житлові, господарсько-ритуальні та господарські* (табл. 1). За типом (враховуючи глибину споруд і наявність кам'яних фундаментів) споруди розподіляються на *наземні глинобитні, частково заглиблені та заглиблені* (за основу взята типологія В.П. Ванчугова)¹⁵.

До *частково заглиблених* (глибина до 1,0 м) можна віднести п'ять приміщень – №№ 21, 13, 17, Р-1, Р-4 (таблиця 1; рис. 3, 4, 5). Серед них повністю розкопані приміщення №№ 21, 13 та 17, а приміщення №№ Р-1 та Р-4 частково досліджені під час перших розкопок на території Дикого Саду в 1956 р. На жаль, інформації з польового щоденника Причорноморської експедиції замало (автори відмічали наявність залишків споруд з вапняковим бутом від зруйнованих стін), однак ці приміщення можна враховувати в загальну характеристику розташування залишків споруд ближнього «передмістя». При цьому, необхідно наголосити, що приміщення № Р-1 і № Р-4 розташовувалися на краю плато та чітко маркують північну частину будівель ближнього «передмістя», замикаючи архітектурний комплекс зазначеної ділянки.

Довжина частково заглиблених споруд коливається від 8,0 м до 9,5 м; ширина від 6,0 м до 8,0 м; глибина від 0,55 м до 0,6 м; площа від 48,0 м² до 76,0 м².

У приміщеннях фіксується три типи входу – *апарель* (№ 13), *коридор* (№ 21), та *сходи* (№ 17). В приміщеннях №№ 21 і 13 зафіксовано залишки кам'яних фундаментів стін. Їм притаманна *комбінована* система кладки (присутні *цокольні та облицювальні*). У приміщенні № 17 кам'яні фундаменти відсутні.

Підлога рівна, глиниста. На її рівні розташовувалися ями різного функціонального призначення. Вогнище чітко прослідковується тільки у приміщенні № 17, а в інших, ймовірно, використовували іншу систему обігріву (наприклад, вугілля на великих пательнях).

¹³ Горбенко К.В., Смирнов О.І. Структура та характер приміщення № 21...; Горбенко К.В., Піструїл І.В. Приміщення № 25...; Горбенко К.В. Будівельні споруди південної частини «цитаделі»...; Horbenko K., Smyrnov L., Zhyrok Y. Structure № 18 of 'Near Suburbs'...

¹⁴ Горбенко К. Начальный этап археологических исследований городища Дикий Сад // Емінак. 2017. № 3 (19). Ч. 2. С. 9-25.

¹⁵ Ванчугуов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье... С. 23-39.

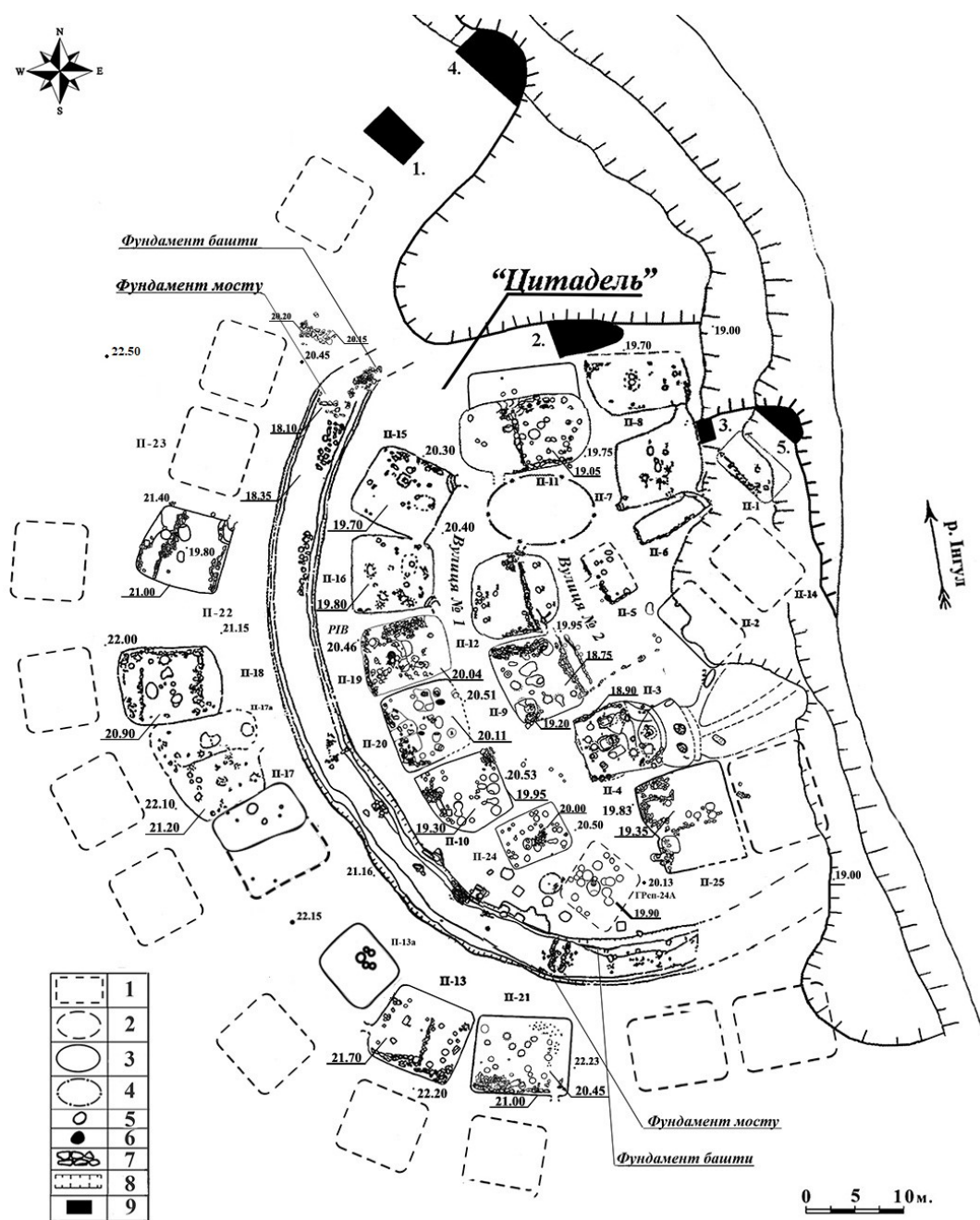

Рис. 2. План «цитаделі» та ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад
 1 – межі ймовірних об'єктів; 2 – межі городища; 3 – контури приміщень;
 4 – центральний майданчик; 5 – ями; 6 – вогнища; 7 – кам'яні кладки; 8 – рів;
 9 – контури розкопів 1956 року.

Ями розподіляються на *господарські, стовпові, ритуально-культові, господарсько-культові, господарсько-виробничі*:

- *господарські ями*: діаметр коливається від 0,45 м до 0,90 м; глибина від 0,45 м до 1,10 м. В плані округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), панцирі черепах, кістки та луска риб (сом, коропові, щука), дрібний вапняковий бут, лиманна глина, предмети з бронзи, каміння, кістки, рогу.

- *стовпові ями*: діаметр коливається від 0,15 м до 0,7 м; глибина від 0,10 м до 0,45 м. В плані округлої форми, у розрізі циліндричної або конусоподібної форми. У заповненні зустрічаються невиразні фрагменти кераміки, вапняковий бут.

- *ритуально-культові*: присутні тільки в приміщенні № 13 (ями 1, 2, 9). Їх діаметр коливається від 0,50 м до 0,70 м; глибина від 0,55 м до 1,0 м. В плані округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми. У заповненні, в горілому ґрунті, зустрічаються фрагменти кераміки, панцирі черепахи, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), хребці та луска риб (сом), бронзовий браслет, вапнякові антропоморфні стели;

- *господарсько-культові*: присутні тільки в приміщенні № 21 (ями 3, 5, 11, 12, 14, 21). Їх діаметр коливається від 0,50 м до 0,60 м; глибина від 0,55 м до 0,95 м. В плані овальної або округлої форми, в розрізі циліндричної, грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, антропоморфні стели, вироби з глини, каміння, кістки та рогу, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), панцирі черепахи, хребці та луска риб (сом, карпові, щука). Ці ями, ймовірно, використовувалися у господарстві для зберігання харчів, але їх заповнення мало й риси певних культових дій, своєрідних ритуальних підношень богам (забутовка вапняковим камінням, горілий ґрунт і зерна, антропоморфні плити та стели, панцирі черепахи, окремі господарські речі (заготовка псалія), зокрема, ритуальна накладка, катушка, керамічне прясельце, розтиральник з чорного базальту);

- *господарсько-виробничі*: присутні тільки у приміщенні № 21 (яма 8). В плані вона овальної форми (0,55×0,60 м; глибина 0,75 м). У східній частині ями (за рівнем впуску) зафіксовано отвір для сопла (діаметр 0,1 м), на глибині 0,15 м ямка поєднувалась з основною ямою. На нижньому рівні ями (глибина 0,75 м) – округлий отвір (діаметр 0,1 м і глибиною 0,05 м), що співпадає за напрямком з верхнім отвором (можливо, отвори поєднувалися глиняним соплом). Вірогідно яма призначалася для певного виробництва, зокрема бронзолivarного. Основне заповнення: шлак, фрагменти керамічного посуду, вапнякового буту, дві кістки тварин, курант і предмет з бронзи (пластина скручена в 1,5 оберти, можливо, фрагмент прикраси).

Необхідно ще раз наголосити, що господарські та стовпові ями присутні в усіх приміщеннях даного типу, ритуально-культові – у приміщенні № 13, господарсько-культові та господарсько-виробничі – у приміщенні № 21 (табл. 1). Даний факт може вказувати на функціональний характер споруд.

Основний археологічний матеріал фіксується на рівні підлоги та в ямах і складається з фрагментів керамічного посуду, предметів з бронзи, камінню, кісток і рогів тварин та риб'ячих кісток. Серед найбільш інформативних знахідок

необхідно відмітити: різноманітний керамічний посуд відкритого та закритого типу; кам'яні знаряддя праці (розтирачі, куранти, зернотерки, якоря), бронзові предмети (браслет, пронизка, кельт, гачок); вироби з кісток і рогів тварин (псалії); антропоморфні стели (рис. 10, 11, 12).

Отже, всі частково заглиблені споруди (№ 13, 17, 21, Р-1, Р-4) можна віднести до житлових споруд. При цьому, приміщення № 13 могли виконувати і певну ритуально-культову функцію, де у західній частині об'єкту, перед великою стелою (образ божества) здійснювали певні магічні дії, а в культових ямах східної частини відправляли поминальний ритуал з елементами тризни (поховання стел і престижних речей – бронзовий браслет). Можливо, що всі ці ритуали були об'єднані якимось єдиним змістом і дією, пов'язаною з очисним обрядом перед в'їздом на території укріпленого поселення.

Стіни споруд були глинобитними, спорудженими на кам'яному фундаменті (окрім приміщення № 17). Дах, ймовірно, був перекритий соломою або очеретом (характерне верхнє золисте заповнення). Стелі спиралися на стіни та були односкатними (схилені до рову).

До *заглиблених* (глибина понад 1,0 м) можна віднести два приміщення – №№ 18 і 22 (табл. 1; рис. 6, 7). Їх довжина складає 8,5 м і 9,5 м; ширина – 9,5 м; глибина – 1,20 м; площа, відповідно 80,75 м² і 90,25 м².

У приміщеннях фіксується однаковий тип входу – *сходи*. В обох приміщеннях чітко фіксуються кам'яні фундаменти стін з *комбінованою* (цокольна й облицювальна) системою кладок. Також для зазначених споруд характерним є присутність внутрішніх будов з використанням цокольних кам'яних фундаментів¹⁶. Підлога рівна, глиниста. На її рівні розташовувалися ями різного функціонального призначення. Вогнище чітко прослідковується тільки у приміщенні № 18.

Ями розподіляються на *господарські, стовпові, господарсько-культові*:

- *господарські ями*: в плані, переважно, овальної форми, але зустрічаються округлі, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. Розміри овальних ям коливаються від 0,5×0,75 м до 1,4×2,0 м; глибина від 0,3 м до 1,3 м; діаметр округлих ям коливається від 0,6 м до 0,95 м; глибина від 0,3 м до 1,3 м. Заповнення складається з фрагментів керамічного посуду, дрібного вапнякового буту, предметів з бронзи, каміння та кісток тварин, лиманної глини, кісток тварин (ВРХ, ДРХ), кісток і луски риб (сом, коропові, щука), дерев'яного вугілля.

- *стовпові ями*: діаметр коливається від 0,3 м до 0,5 м; глибина від 0,15 м до 0,4 м. В плані округлої форми, у розрізі циліндричної або конусоподібної форми. У заповненні зустрічаються невиразні фрагменти кераміки, дерев'яного вугілля, дрібний вапняковий бут.

- *господарсько-культові*: присутні тільки в приміщенні № 22 (яма 3). Діаметр ями складає 1,2 м; глибина – 0,4 м. В плані округлої форми, в розрізі циліндричної форми. У північно-східній частині – пляма горілого ґрунту (діаметр 0,5 м), в якому знаходилися фрагменти великого горщика з орнаментом у вигляді скісних прокреслених ліній, фрагменти горщика світло-коричневого кольору, миски з

¹⁶ Horbenko K., Smyrnov L., Zhyrok Y. Structure № 18 of 'Near Suburbs'...; Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Структура та характер приміщення № 22 городища Дикий Сад // Старожитності Лукомор'я. 2022. № 2. С. 5-44.

орнаментом по вінцю, пласка жаровня з обрізаним краєм і дрібні кістки тварин. У нижньому заповненні зафіксовано – кам'яну зернотерку човноподібної форми; округлий курант, що знаходився на великій вапняковій плиті; невиразні фрагменти горщиків і фрагмент «курильниці» на кільцевому піддоні.

Основний археологічний матеріал фіксується на рівні підлоги та в ямах і складається з фрагментів керамічного посуду, предметів з бронзи, каменю, кісток і рогів тварин та риб'ячих кісток. Серед найбільш інформативних знахідок необхідно відмітити: різноманітний керамічний посуд відкритого та закритого типу (горщики, келихи, миски); кам'яні знаряддя праці (ковадла, розтирачі різної форми, булави, зернотерки, «курильниці»); бронзові предмети (пронизка, кельти, ножі-пилки); предмети з кісток тварин і рогів оленя (молот для обробки бронзи) (рис. 13, 14).

Отже, заглиблені споруди (№ 18 і № 22) можна віднести до житлових споруд. Стіни споруд були глинобитними з домішками середнього та мілкого вапняку, спорудженими на кам'яному фундаменті. В конструкціях стін застосовували сирцеву цеглу. Дах, ймовірно, був перекритий соломною або очеретом (характерне верхнє золисте заповнення). Стелі спиралися на стіни та були односкатними (схилені до рову).

На сьогодні зазначені приміщення є найбільшими за площею серед усіх споруд ближнього «передмістя». Також вони входять до шістьох об'єктів усього укріпленого поселення, що перевищують за своєю площею 80,0 м² («цитадель» – №№ 24-а і 25; дальнє «передмістя» – №№ 2 і 5).

Можна припустити, що приміщення використовувалося мешканцями городища як житла для великих родин (понад десять осіб), або для двох родин одночасно (по п'ять-шість осіб). Окрім цього, приміщення № 22 могло виконувати й функцію споруди громадського призначення (збори громади усього поселення).

До наземних глинобитних (глибина до 0,5 м) відносяться три приміщення №№ 13-а, 17-а і 17-б (табл. 1, рис. 8, 9). Їх довжина коливається від 6,0 м до 8,5 м; ширина від 4,0 м до 5,5 м; глибина складає 0,30 м; площа від 33,0 м² до 36,0 м².

У приміщеннях фіксується два типи входу – *апарель* (№ 13-а та № 17-б), та комбінований – *прохід зі сходами* (17-а). Стіни приміщень глинобитні (кам'яні фундаменти відсутні). Підлога рівна, глиниста. На її рівні розташовувалися ями різного функціонального призначення. Вогнищ не зафіксовано.

Ями розподіляються на *господарські, стовпові, господарсько-культові*:

– *господарські ями*: в плані овальної й округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. Серед господарських ям трапляються невеличкі ями для встановлення керамічного посуду (приміщення № 17-а). Розміри овальних ям коливаються від 0,45×0,75 м до 1,35×0,85 м; глибина від 0,10 м до 0,25 м; діаметр округлих ям коливається від 0,25 м до 1,25 м; глибина від 0,10 м до 0,70 м. У заповненні зустрічаються фрагменти керамічного посуду, дрібний вапняковий бут, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), кістки та луска риб, лиманна глина.

– *стовпові ями*: діаметр коливається від 0,25 м до 0,6 м; глибина від 0,1 м до 0,5 м. В плані округлої форми, у розрізі циліндричної або конусоподібної форми. Заповнення майже стерильне, тільки у деяких трапляються фрагменти невиразного керамічного посуду.

– *господарсько-культові*: діаметр коливається від 0,5 м до 1,4 м; глибина від 0,6 м до 0,95 м. В плані округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми. В заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, зернотерки, вапнякові плити, вироби з кістки тварин, антропоморфні стели та статуетки, залишки деревного вугілля, кістки тварин (ВРХ, ДРХ), панцирі черепахи, хребці та луска риб (сом, коропові, щука). Дані ями переважно використовувалися як господарські споруди, хоча наявність антропоморфних предметів у горілому ґрунті із залишками деревного вугілля, керамічного посуду зі слідами сажі, багато кісток риби та зернотерки вказують і на їх ритуально-культове призначення (сліди тризни або культ родючості).

Необхідно відмітити, що у приміщеннях даного типу зазначені ями фіксуються не в усіх спорудах. Господарські ями відсутні у приміщенні № 17-б; стовпові – у приміщенні № 13-а; господарсько-культові – у приміщенні № 17-а (табл. 1).

Основний археологічний матеріал фіксується на рівні підлоги та в ямах і складається з фрагментів керамічного посуду, предметів з бронзи, каменю, кісток і рогів тварин та риб'ячих кісток (рис. 15, 16). Серед найбільш інформативних знахідок необхідно відмітити: фрагменти керамічного посуду, бронзові речі (шильце та ніж).

Отже, всі наземні глинобитні споруди (№ 13-а, 17-а, 17-б) можна віднести до господарських споруд. Приміщення № 13-а примикало до приміщення № 13, а приміщення № 17-а та 17-б примикали до приміщення 17, з півночі та з півдня відповідно (рис. 1 і 2).

Враховуючи наявність у приміщеннях № 13-а і 17-б господарсько-культових ям (могли використовуватися для зберігання продуктів і для певних культових дій), можна вважати, що ці приміщення могли бути комплексними – господарсько-ритуальним (відправлення культів для підвищення врожайності та збільшення приплоду свійських тварин).

Стіни приміщень були глинобитними з використанням опорних стовпів (окрім приміщення № 13-а, хоча можливо, що стовпи не простежувалися). Стеля приміщень, враховуючи розташування стовпових ям, була односкатною з нахилом у бік рову «цитаделі». Підлога приміщення добре промазана та втрамбована.

Господарський простір або майданчик для утримання худоби розташовано між приміщеннями 13-а та 17-б (приблизна площа 150 м²). На його території будівельні споруди та господарські ями відсутні, окрім двох стовпових ям (№ 5 і № 6) у західній частині об'єкту (рис. 1 і 2). В плані ями округлої форми, діаметр коливається від 0,25 м до 0,30 м; глибина від 0,1 м до 0,15 м, заповнення стерильне. В межах іншої території майданчика, на рівні виходу материкової глини, зафіксовано невиразні фрагменти кераміки та кістки тварин (рис. 9).

Висновки

Отже, серед приміщень ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад переважають частково заглиблені (5 приміщень), другу за чисельністю категорію складають наземні глинобитні (3 приміщення). У найменшій кількості представлені заглиблені (2 приміщення). Наземних приміщень із залишками кам'яних фундаментів поки не зафіксовано. Деякі

приміщення мають сліди перебудови, зокрема, приміщення № 13, що свідчить про тривалість життя в цих спорудах, або про більш ранній період їх будівництва.

Серед зазначених споруд шість житлових (№№ 17, 18, 21, 22, Р-1, Р-4); одне змішане житлове та господарсько-ритуальне (№ 13); три господарських, або змішаних господарсько-ритуальних (№№ 13-а, 17-а, 17-б), що відрізняються за площею, заглибленістю та комплексом матеріальних предметів (табл. 1). Господарський майданчик (між приміщеннями № 17-б і № 13-а) не мав будівельних залишків і міг використовуватися жителями Дикого Саду в якості відкритого майданчику для утримання великої рогатої худоби або коней.

Більшість приміщень мають прямокутну форму з овальними кутами (приміщення № 18 і № 22 ближче до квадратної форми) та побудовані на однаковій відстані від рову, мають кам'яні фундаменти стін (окрім приміщень №№ 13-а, 17, 17-а, 17-б). Серед залишків будівельних матеріалів зустрічається глина, камінь, дерево, річний мул, вапно, суглинок, кістки риби тощо.

Кам'яні фундаменти використовувалися у шістьох спорудах – №№ 13, 21, Р-1, Р-4 (*частково заглиблені*); №№ 18, 22 (*заглиблені*). Системи кладок представлені – *комбінованими (цокольні й облицювальні) конструкціями* (табл. 1). Кладки являли собою залишки кам'яних основ стін, зробленими з місцевого вапняку від одного до п'яти шарів з елементами перев'язки та використанням постелисто-ложкової техніки.

У кам'яно-глинобитному домобудівництві на території ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад простежуються традиції, що характерні для археологічних культур пізньої та фінальної бронзи регіону. Наприклад, постелисто-іррегулярні кладки, характерні для Дикого Саду, також відомі і на пізньому етапі сабатинівській культурі. Змішані постелисто-орфостатні іррегулярні кладки також використовувалися на поселеннях сабатинівської та білозерської культур, і на пам'ятках доби пізньої бронзи Криму¹⁷.

Конструктивно споруди ближнього «передмістя» створювали єдину систему будівель, що повторювали зовнішній вигин рову «цитаделі». При цьому, приміщення сконцентровано певними групами, в яких практично примикали одне до одного. Перша група сформована у південній частині (№№ 13 і 13-а, 21); друга – у центральній частині (№№ 17, 17-а, 17-б, 18); третя – у північній частині (№№ 22, Р-1, Р-4 та мінімум ще три, поки не досліджені, приміщення).

Також необхідно відмітити, що у південній (біля приміщення № 21) та північній (між приміщеннями №№ 22 і Р-1) частинах зазначеної території розташовуються зафіксовані, але ще нерозкопані споруди, що дозволяє говорити про більшу кількість приміщень. У західній частині, ймовірно, також існували будівлі (культурний шар частково знищено у середині 20 ст.), що дозволяє ставити питання про існування не тільки першої, але й другої лінії будівель у межах ближнього «передмістя» (рис. 1 і 2). Подальші вишукування дозволять уточнити дане питання.

Контекст розташування відомих і гіпотетичних споруд, вказує на те, що забудова цієї частини укріпленого поселення мала радіально-кільцевий характер

¹⁷ Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушниц В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II...; Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье...; Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма...

і мала мінімум дві лінії споруд, що створювало додатковий захист для «цитаделі». Ймовірно, вони будувалися в один проміжок часу та відображають процес зростання населення Дикого Саду, що потребувало розширення розселення за межі «цитаделі» та створення додаткового захисту.

Переважає більшість споруд використовувалися як житлові помешкання для однієї, або двох родин. Можливо, частково заглиблені (№№ 13, 21, Р-1, Р-4) та заглиблені (№№ 18, 22) приміщення, з кам'яними фундаментами стін, були зимовими житлами, а з легкими глинобитними стінами (№ 17) – літніми помешканнями. Частина споруд (№№ 13-а, 17-а, 17-б) виконувало господарську (майстерні, комори тощо) або господарсько-ритуальну функцію.

Також можна говорити і про наявність професійної диференціації будівель, зокрема приміщення № 18 – помешкання для металообробки; № 21 – косторізного ремесла; № 13 і № 22 – суспільно-ритуальні для усієї громади для проведення певних зібрань і ритуальних дій¹⁸.

Аналогії приміщенням ближнього «передмістя» Дикого Саду можна зустріти в межах іншої території укріпленого поселення Дикий Сад¹⁹ і на інших поселеннях регіону Північного-Західного Причорномор'я доби фінальної бронзи²⁰: *частково заглиблені* (Приозерне I, Комрат I, Ялпуг IV, Озерне II, Етулія XI, Гайдари, Чобручі, Чалик, Калфа); *заглиблені* (Мирне II); *наземні глинобитні* (Вороновка та Балта).

Виходячи з аналізу залишків будівельних споруд, їх розташування та внутрішньої будови, можна стверджувати, що в межах ближнього «передмістя» прослідковується певна система планування будівель. Враховуючи інші частини («цитадель», дальнє «передмістя» та «посад»), наявність захисних споруд, можна говорити, що укріплене поселення Дикий Сад відповідає «класичному» визначенню поняття «місто» – «urbs» і займає особливе місце серед пам'яток білозерської культури²¹.

При цьому, відкритим залишається питання про причини формування саме укріпленого поселення (городища). Особливих військових конфліктів для цього періоду бронзового віку в регіоні поки археологічно не фіксується. Можна говорити, що укріплене поселення Дикий Сад будували для захисту від нападу ворогів у результаті окремих міжплемінних зіткнень, контролю поставок сировини й основних сухопутних торговельних шляхів, або свідченням захисту проти ранньої експансії зі сходу нових кочових племен (майбутніх історичних киммерійців) на межі епох фінального бронзового та раннього залізного віку.

REFERENCES

- Agulnikov, S.M. (1997). Sites of the Late Sabatinovka period in Steppe Moldova. Abstracts of Papers: *1st All-Union Field Seminar 'Sabatinovka and Srub cultures: problems of the relationship between the East and West in the Late Bronze Age'*. Kiev-Nikolaev-Yuzhnoukrainsk, p. 39 [in Russian].
- Berezanskaya, S.S., Otroschenko, V.V., Cherednichenko, N.N. & Sharafutdinova, I.N. (1985). *Bronze*

¹⁸ Горбенко К.В., Смирнов О.І. Структура та характер приміщення № 21...; Horbenko K., Smyrnov L., Zhyrok Y. Structure № 18 of 'Near Suburbs'...; Горбенко К.В., Жирок Ю.В. Структура та характер приміщення № 22...

¹⁹ Горбенко К.В., Піструіл І.В. Приміщення № 25...; Горбенко К.В. Залишки будівельних споруд «цитаделі»...

²⁰ Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье... С. 23-35; рис. 6; 8; 9; 10; 11; 12.

²¹ Черняков І.Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та киммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) // Праці Центру пам'яткознавства. 2010. Вип. 17. С. 116-122.

- Age cultures on the territory of Ukraine*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Cherniakov, I.T.** (1985). *Northwestern Black Sea region in the second half of 2 millen. BC*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Cherniakov, I.T.** (2010). 'Dykyi Sad', Homer, Herodotus, Troy, Achaeans and Cimmerians (commentary on one archaeological discovery in Ukraine). *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, 17, 116-122 [in Ukrainian].
- Chernienko, Y.A.** (2000). Some Research Results and Problems in the Study of Construction Works on Sabatinovka Settlements in North-Western Black Sea Region. *Stratum plus*, 2, 483-504 [in Russian].
- Gorbenko, K.** (2017). The start stage of archaeological research of the 'Diky Sad' settlement. *Eminak* 3 (19), Issue 2, 9-25 [in Russian].
- Gorbenko, K. & Trygub, O.** (2022). History of Exploration of Final Bronze Age Fortified Settlement (Hillfort) 'Dykyi Sad' (Mykolaiv, Ukraine). *Revista Arheologică*, 18 (2), 17-34. DOI: 10.5281/zenodo.7540950 [in English].
- Horbenko, K.** (2019). Pottery From the Moat of 'Citadel' Site of Dykyi Sad Hillfort. *Arheologia*, 2, 19-39. DOI: 10.15407/archaeologyua2019.02.019 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V. & Smyrnov, O.I.** (2019). Constructional Features and Character of Structure № 21 of Ancient Settlement Dykyi Sad. *Eminak*, 1 (29), 9-29. DOI: 10.33782/eminak2020.1(29).396 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V. & Pistruil, I.V.** (2020). Structure No 25 at 'Dykyi Sad' Settlement. *Eminak*, 1 (29), 324-341. DOI: 10.33782/eminak2020.1(29).396 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V.** (2020). Remains of the 'Citadel' of the 'Wild Garden' Settlement. *Antiquities of Lukomorie*, 1 (1), 5-44. DOI: 10.33782/2708-4116.2020.1.9 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V.** (2021). Building Constructions of Southern Part of 'Citadel' of Dykyi Sad Ancient Settlement. *Eminak*, 1 (33), 36-66. DOI: 10.33782/eminak2021.1(33).491 [in Ukrainian].
- Horbenko, K. & Zhyrok, Y.** (2022). Structure and Nature of Room no. 22 by Ancient Settlements 'Dykyi Sad'. *Antiquities of Lukomorie*, 2 (2), 5-28. DOI: 10.33782/2708-4116.2022.2.143 [in Ukrainian].
- Horbenko, K., Smyrnov, L. & Zhyrok, Y.** (2023). Structure No 18 of 'Near Suburbs' of Dykyi Sad Fortified Settlement. *Eminak*, 2 (42), 68-86. DOI: 10.33782/eminak2023.2(42).642 [in English].
- Horbenko, K. & Matviienko, L.** (2024). Economic activity of fortified settlement 'Dykyi Sad' population. *Eminak*, 1 (45), 61-98. DOI: 10.33782/eminak2024.1(45).692 [in Ukrainian].
- Kolotukhin, V.A.** (2003). *Late Bronze Age of Crimea*. Kyiv [in Russian].
- Kushnir, V.G.** (1999). Economy and life of the population of Southwestern Ukraine in the era of the collapse of primitive society (II millennium BC). Odesa: Hermes [in Ukrainian].
- Pankovskiy, V.B. & Gorbenko, K.V.** (2019). The Bronze Hoard from the Fortified Settlement of Diky Sad. *Stratum plus*, 2, 121-160 [in Russian].
- Vanchugov, V.P.** (1990). *Belozerk Archaeological Sites in the Northwest Black Sea Region*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Vanchugov, V.P., Zaginailo, A.G., Kushnir, V.G. & Petrenko, V.G.** (1991). *Voronovka II. Late Bronze Age Settlement in the Northwestern Black Sea Region*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 13.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2025

№ Споруди	Характер споруди	Тип споруди	Довжина, м	Ширина, м	Глибина, м	Площа, м²	Тип входу	Тип кладки	Категорії знахідок (заповнення)	ЯМИ та ВОГНИЩА							Категорії знахідок (ями)	Залишки будівельних матеріалів	Внутрішні господарські будови з каміння	Будівельні горизонти
										Господарські	Стовпові	Ритуально-культові	Господарсько-культові	Господарсько-виробнича	Вогнища	Усього				
21	Ж	3-1	9,0	7,0	0,5 5	63,0	К	К ц.о	Кп, Вр, Кз, Ас, Кт, Кр.	4	1	0	6	1	0	22	Кп, Бр, Вр, Кз, Вк, Вр, Ас, Кт, Кр.	Г, К, КР, БР	1	1
13	Ж	3-1	9,5	8,0	0,6 0	76,0	А	К ц.о	Кп, Ас, Кз, Кт, Кр.	3	4	3	0	0	0	10	Кп, Бр, Ас, Вр, Кз, Пч, Кт, Кр.	Г, К, КР, БР	1	2
17	Ж	3-1	8,0	6,0	0,6	48,0	С	-	Кп, Бр, Кз, Вк, Вр Чл, Кт, Кр.	9	1	0	0	0	1	20	Кп, Бр, Кз, Кт, Кр.	Г	0	1
Р-1	Ж	3-1	-	-	-	-	-	К ц.о	Кп, Кт, Кр	-	-	-	-	-	-	-	-	Г, К, БР	0	1
Р-4	Ж	3-1	-	-	-	-	-	К ц.о	Кп, Кт, Кр	-	-	-	-	-	-	-	-	Г, К, БР	0	1
18	Ж	3-2	8,5	9,5	1,2 0	80,75	С	К ц.о	Кп, Вр, Кз, Кт, Кр, Пч.	5	5	0	0	0	1	11	Кп, Бр, Вр, Кз, Кт, Кр.	Г, К, КР, БР	1	1
22	Ж	3-2	9,5	9,5	1,2 0	90,25	С	К ц.о	Кп, Бр, Вр, Кз, Ас, Кт, Кр	2	1	0	1	0	0	4	Кп, Вр, Кз, Кт, Кр.	Г, К, КР, БР	1	1
13-а	Гсп ГРсп	Н-2	6,0	5,5	0,3 0	33,0	А	-	Кп, Бр, Кт, Кр.	4	0	0	1	0	0	5	Кп, Вк, Кт, Кр.	Г	0	1
17-а	Гсп	Н-2	8,5	4,0	0,3 0	34,0	П С	-	Кп, Вр, Кт, Кр. Нщ	5	8	0	0	0	0	13	Кп, Чс, Кт, Кр.	Г	0	1
17-б	Гсп ГРсп	Н-2	8,0	4,5	0,3 0	36,0	А	-	Кп, Кт, Кр.	0	5	0	1	0	0	6	Кп, Ас, Кз, Кт, Кр.	Г	0	1

Таблиця 1. Параметри та основні деталі будівельних споруд ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад

Характер споруди: Ж – житлова; ГРсп – господарсько-ритуальна споруда; Гсп – господарська споруда.
Типи споруд: 3 – заглиблені (3-1 – частково заглиблені, глибина до 1,0 м; 3-2 – заглиблені, глибина понад 1,0 м); Н – наземні, глибина до 0,5 м (Н-1 – з залишками кам'яних фундаментів; Н-2 – глинобитні).
Типи входу: А – апсидель, К – коридор, П – прохід, С – сходи.
Типи кладки: Ц – цокольна, О – облицювальна, К (ц, о) – комбінована.
Залишки будівельних матеріалів: Г – глина, К – каміння, КР – кістки риби, БР – будівельний розчин (сипко, глинисто-земляний).
Знахідки: Кп – керамічний посуд; Вр – бронзові предмети; Вк – вироби з кістки; Вг – вироби з глини; Кз – кам'яні знаряддя; Ас – антропоморфна статуя;
Кр – кістки риби; Кт – кістки тварин; Чс – череп собаки; Пч – панцир черепахи; Чл – череп людини; Нщ – нижня щелепа людини.

П-21

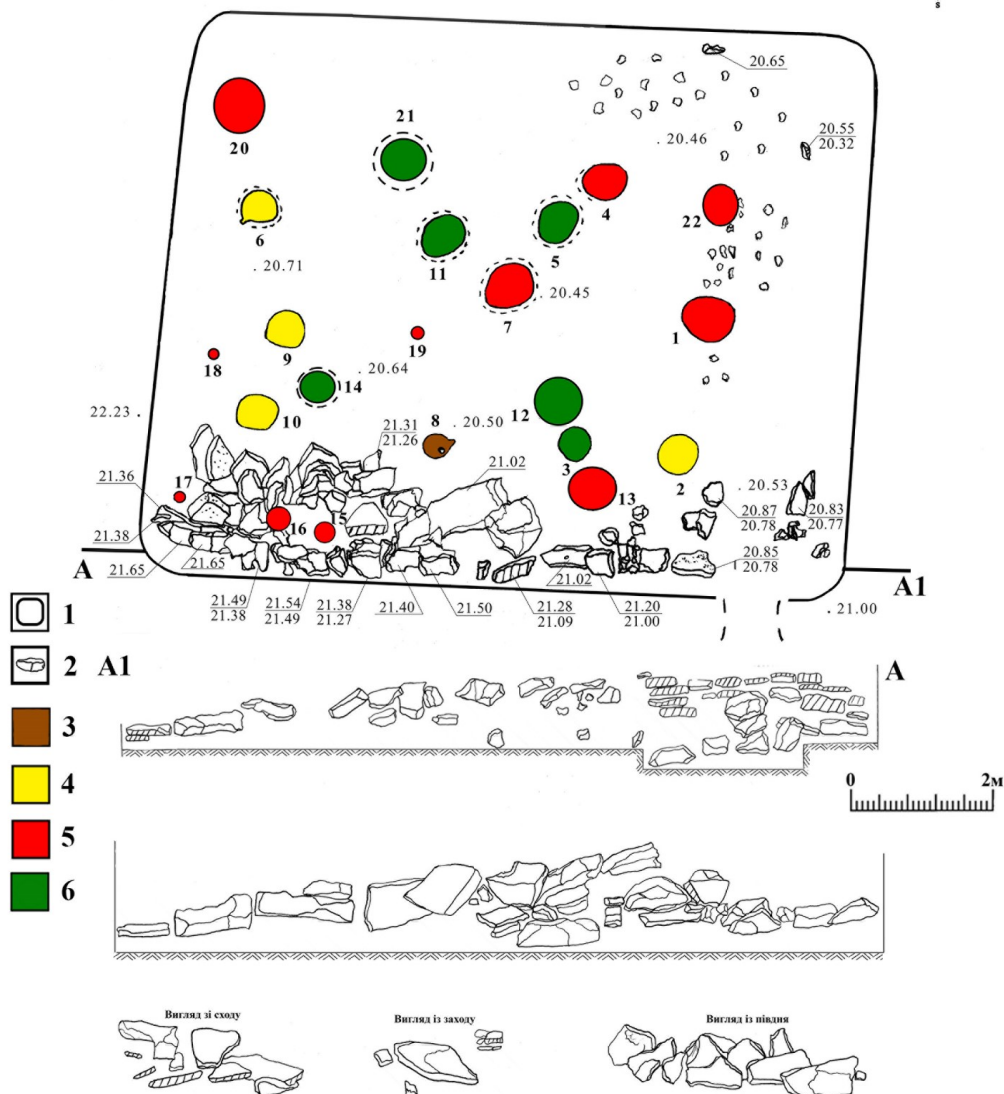

Рис. 3. Приміщення № 21

1 – контури приміщення; 2 – кам'яні кладки; 3 – господарсько-виробничі ями;
4 – господарські ями; 5 – стовпові ями; 6 – господарсько-ритуальні ями.

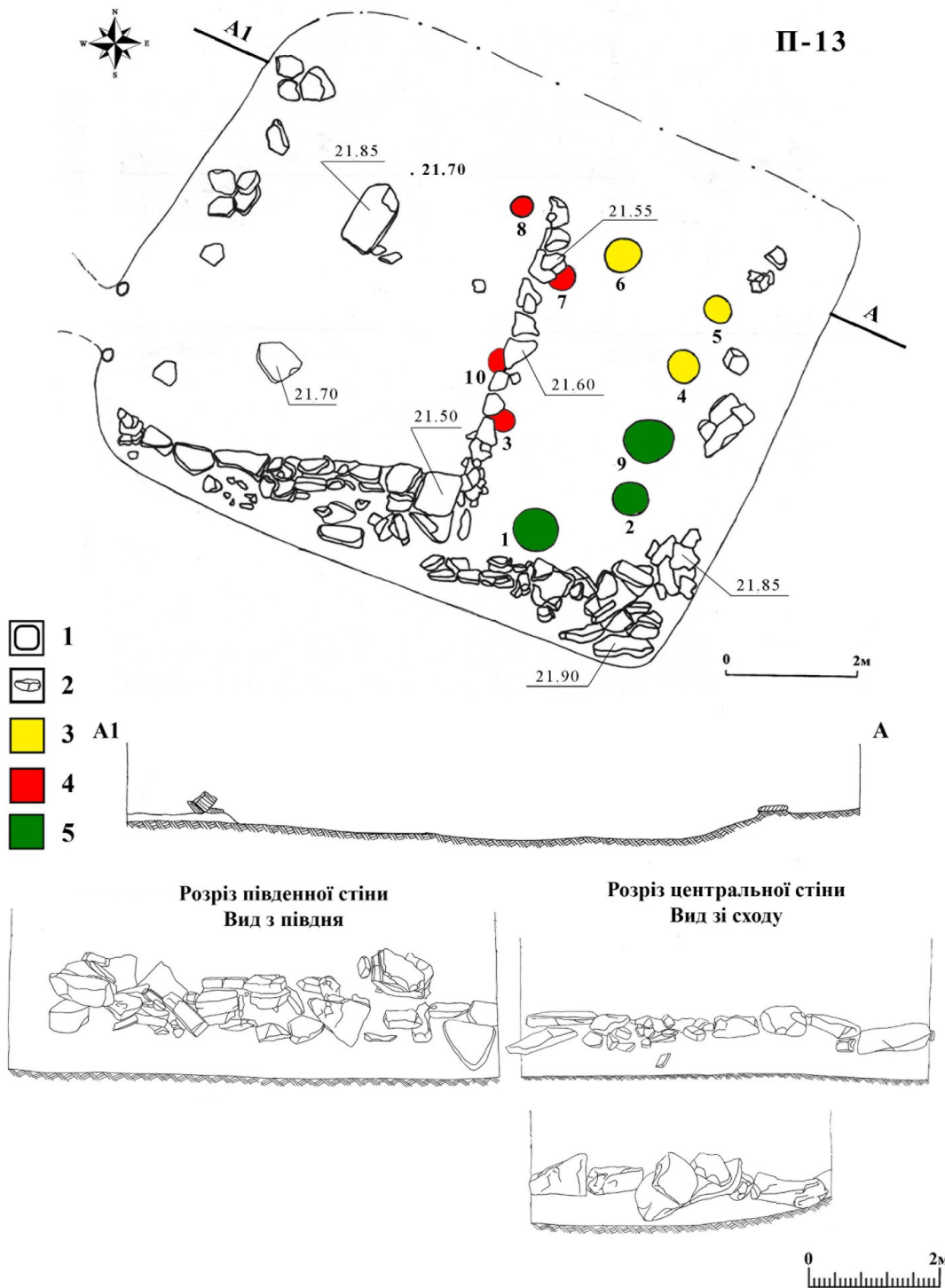

Рис. 4. Приміщення № 13

1 – контури приміщення; 2 – кам'яні кладки; 3 – господарські ями;
4 – стовпові ями; 5 – господарсько-ритуальні ями.

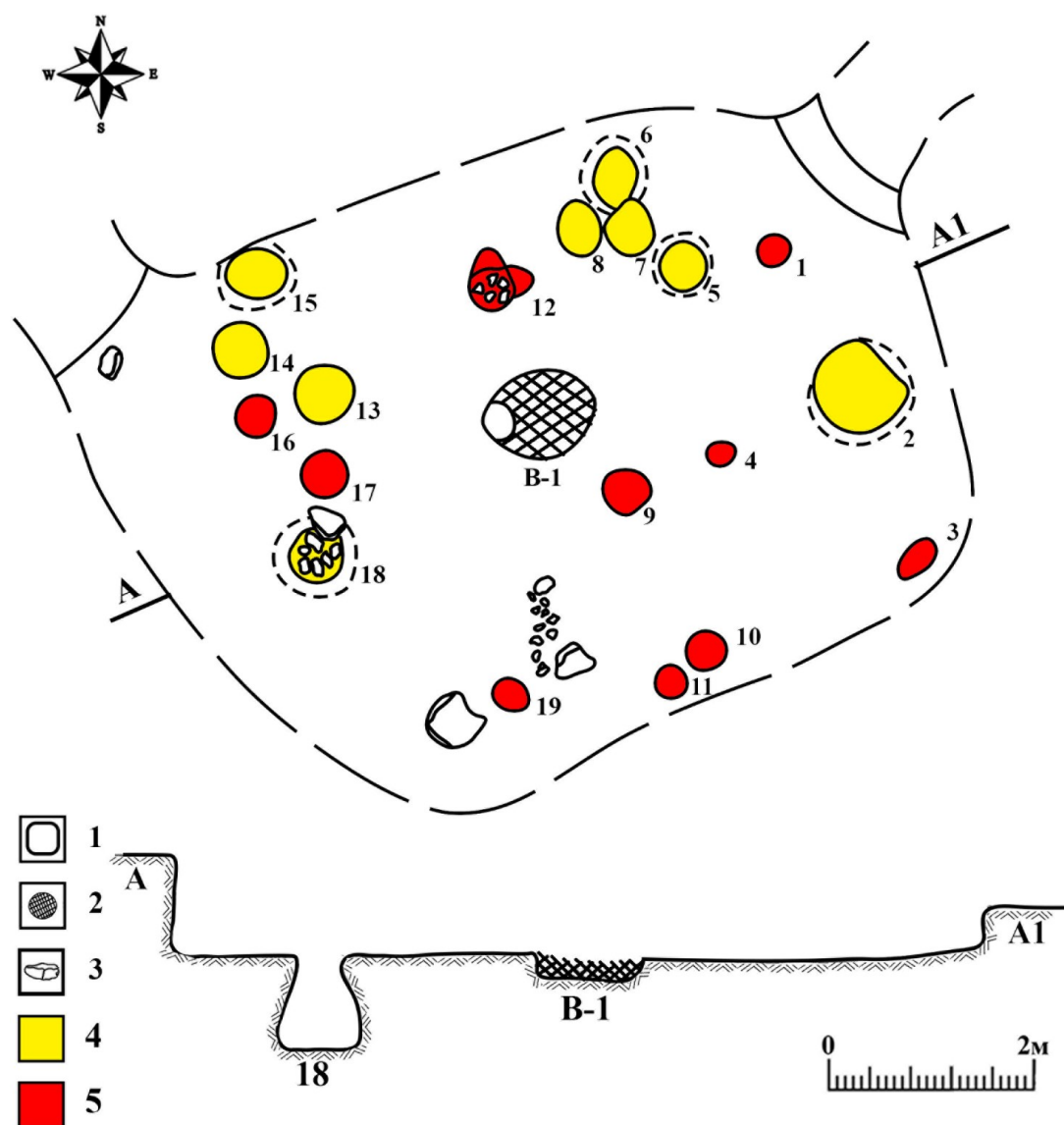

Рис. 5. Приміщення № 17

1 - контури приміщення; 2 - вогнище; 3 - кам'яні кладки; 4 - господарські ями;
5 - стовпові ями.

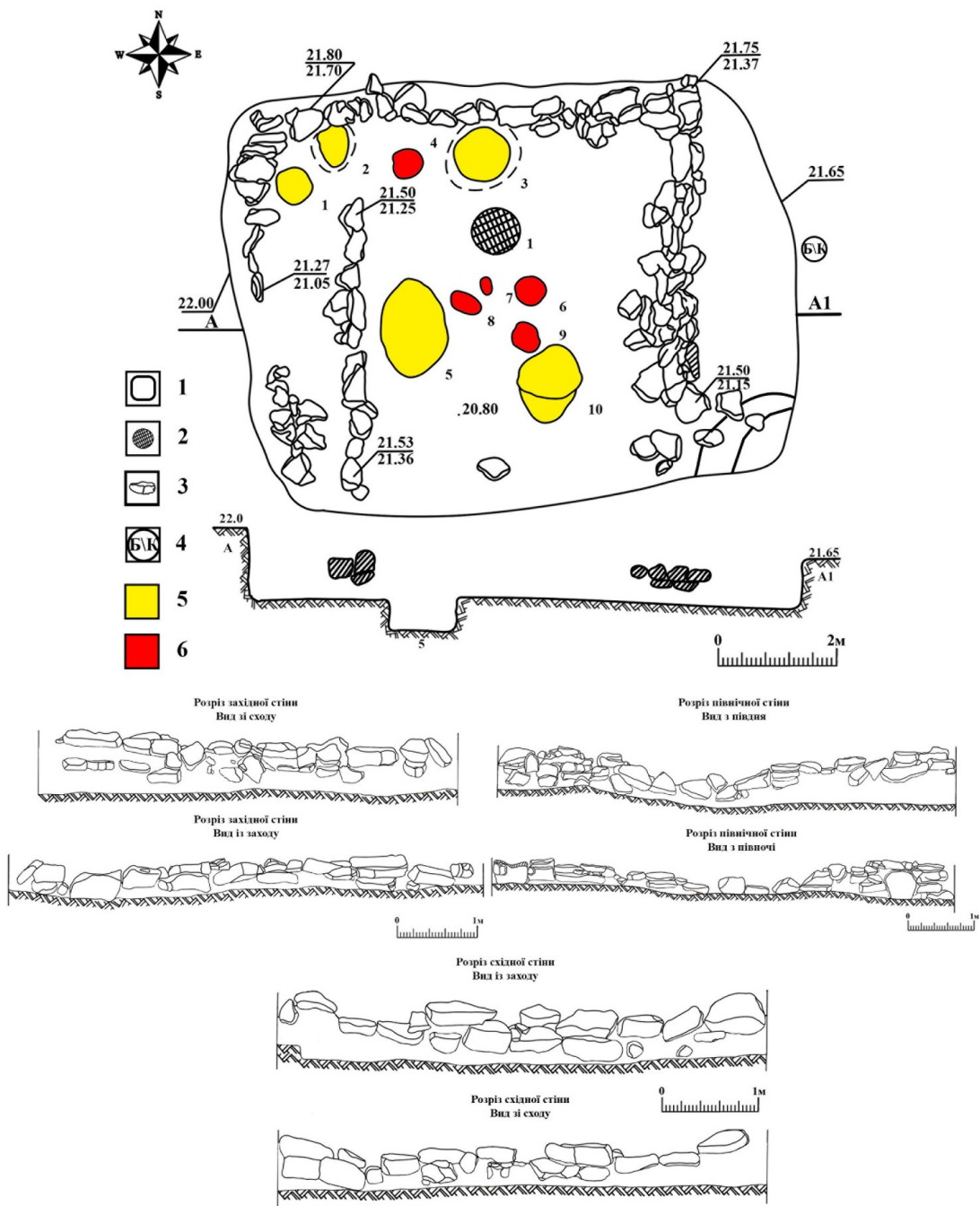

Рис. 6. Приміщення № 18

1 – контури приміщення; 2 – вогнище; 3 – кам'яні кладки; 4 – бронзовий скарб;
5 – господарські ями; 6 – стовпові ями.

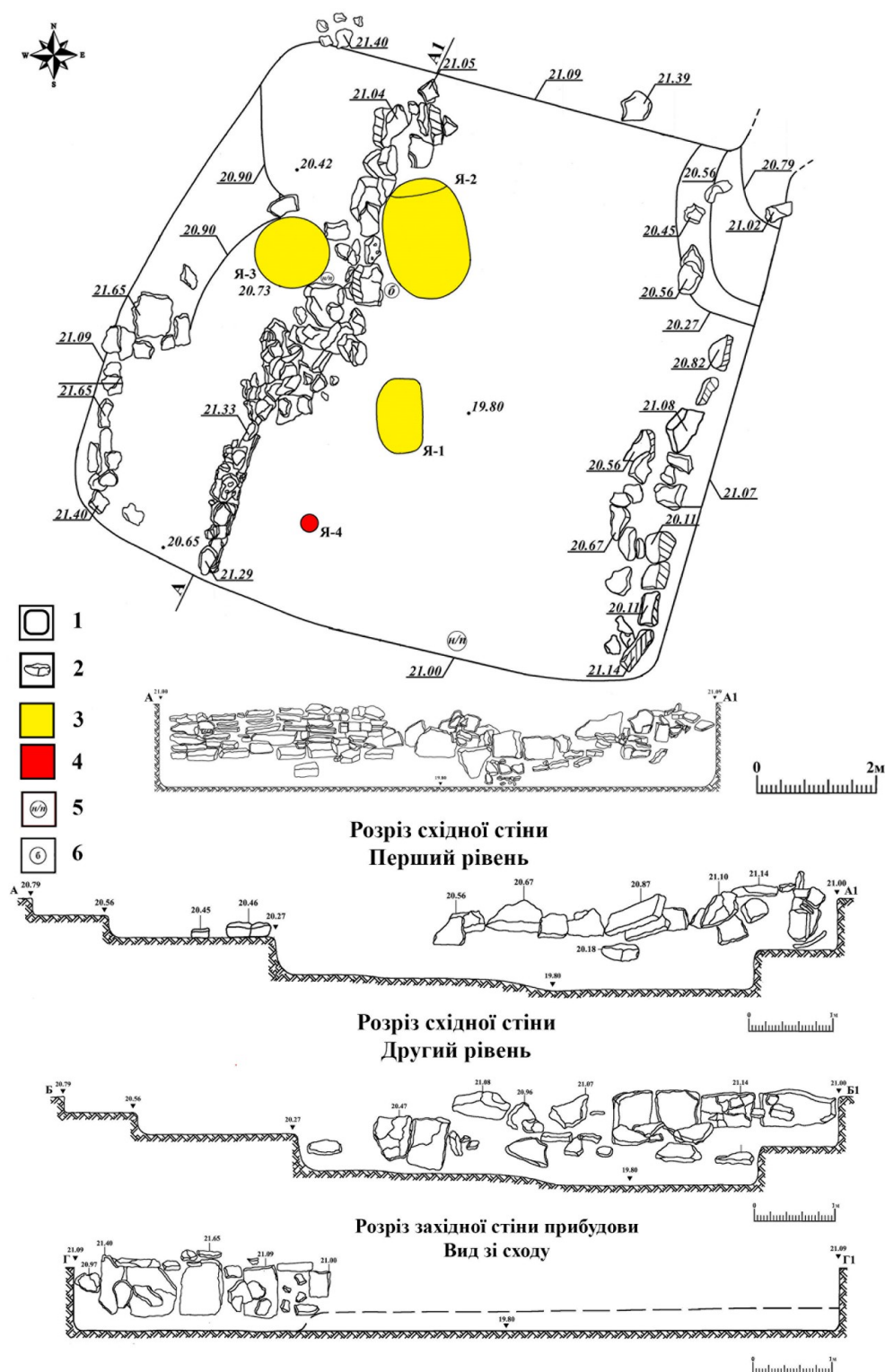

Рис. 7. Приміщення № 22

1 – контури приміщення; 2 – кам'яні кладки; 3 – господарські ями;
4 – стовпові ями; 5 – бронзовий ніж пилка; 6 – булава.

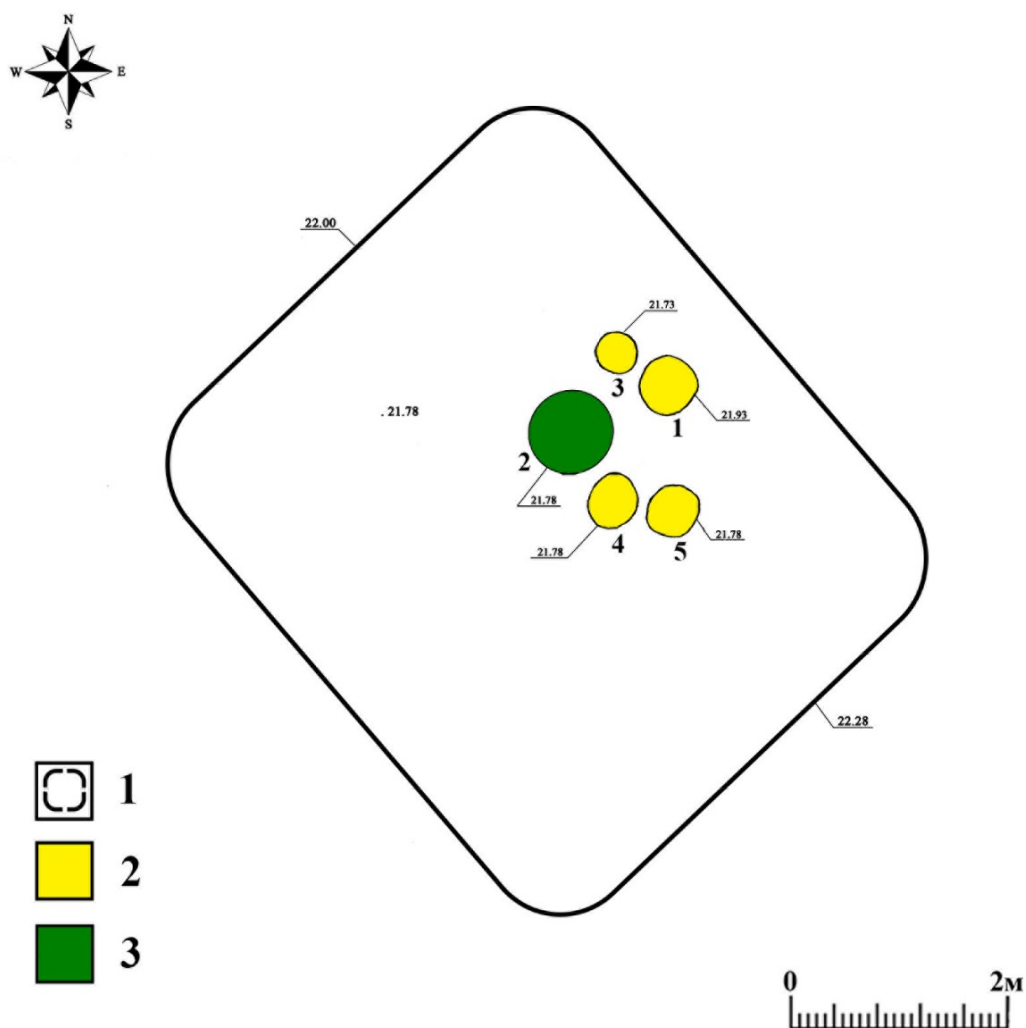

Рис. 8. Приміщення № 13-а
 1 – контури приміщення; 2 – господарські ями;
 3 – господарсько-ритуальні ями.

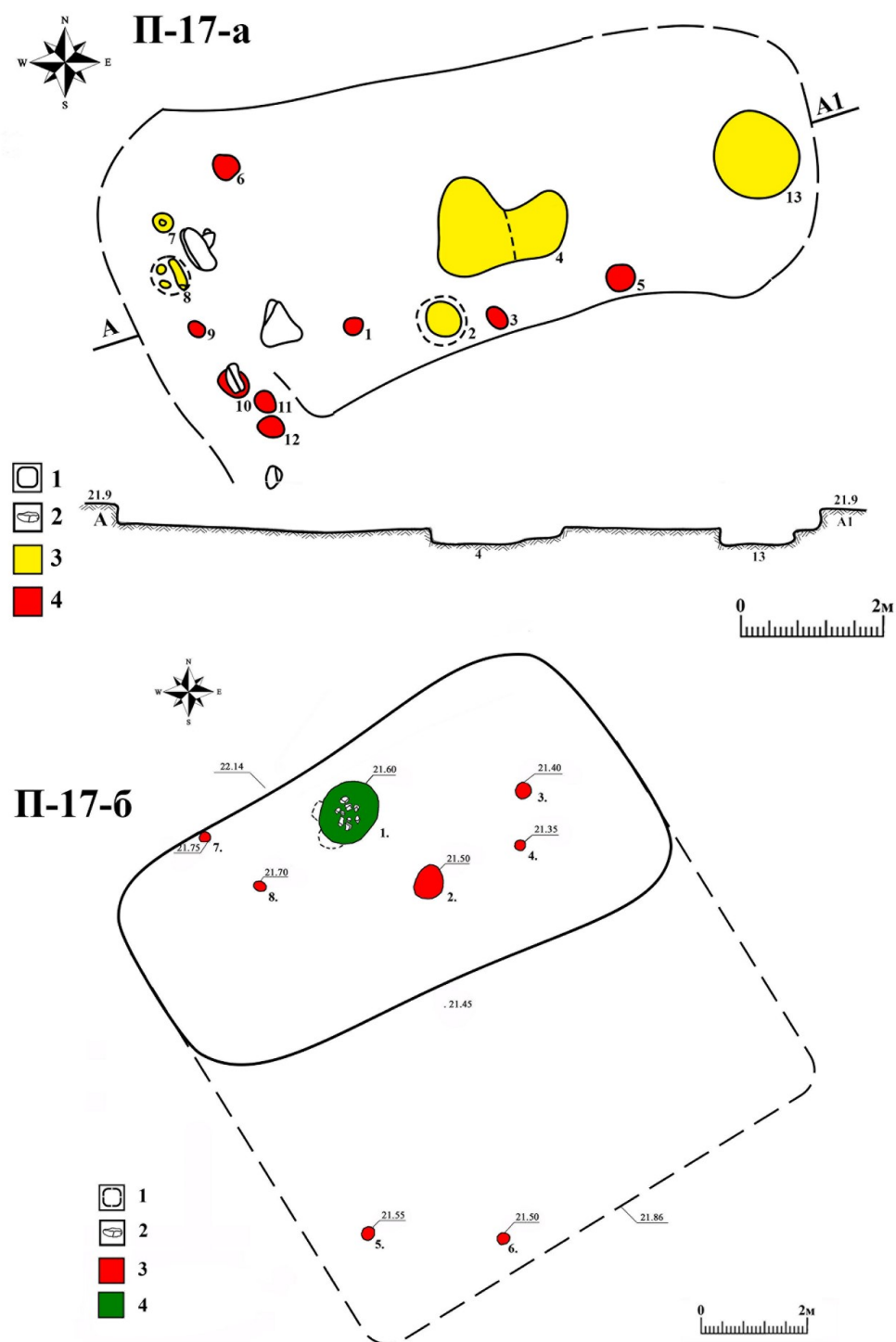

Рис. 9. Приміщення № 17-а, 17-б

17-а: 1 – контури приміщення; 2 – кам'яні кладки; 3 – господарські ями; 4 – стовпові ями.

17-б: 1 – контури приміщення; 2 – кам'яні кладки; 3 – стовпові ями;

4 – господарсько-ритуальні ями.

Рис. 10. Основні матеріальні предмети з приміщення № 21.

Керамічний посуд: горщики (6, 9, 10, 19-22); келихи (1-5, 7, 8); миска (11). Фрагмент прясельця з глини біконічної форми (12). Предмети з кістки та рогу: катушка (13); предмет для орнаменту (14); ритуальна накладка (15); заготовки та псалій (16-18). Кам'яні предмети: якоря (23-24); антропоморфна фігурка (25); антропоморфні стели (26-30).

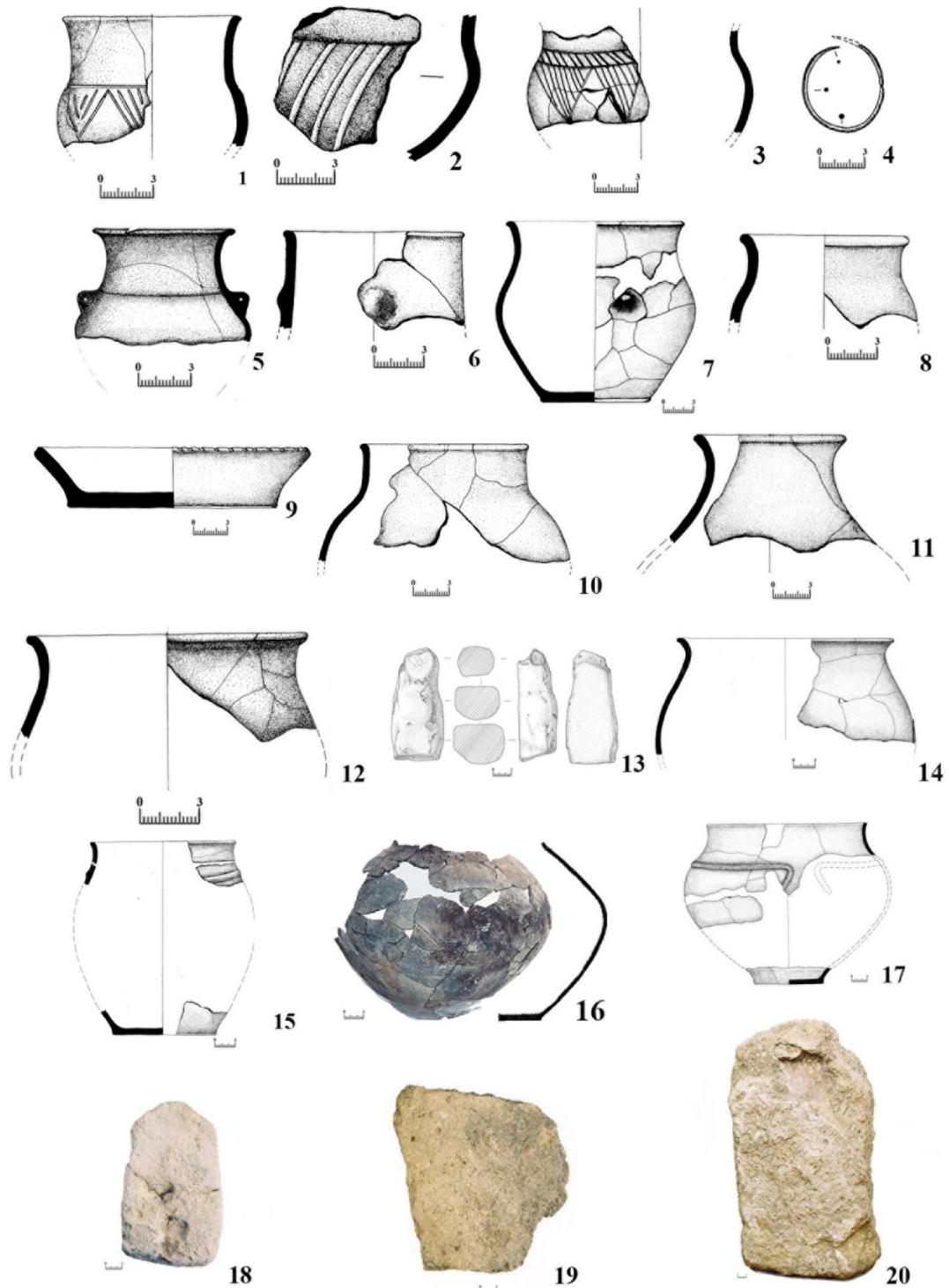

Рис. 11. Основні матеріальні предмети з приміщення № 13.
Керамічний посуд: горщики (6-7,12,14-17); келихи (1-3,5,8); миска з орнаментом (9). Бронзовий браслет (4). Кам'яні предмети: антропоморфна фігурка (13); антропоморфні стели (18-20).

Рис. 12. Основні матеріальні предмети з приміщення № 17
 Керамічний посуд: горщики (2-6,8-10,14,20,21); келихи (1,7); миски з орнаментом (11,12); цідилка (13). Бронзові предмети: гачок (16); кельт (17). Фрагмент намиста з ікла кабана (15). Кам'яні розтирачі для зернотерок (18,19).

Рис. 13. Основні матеріальні предмети з приміщення № 18.
 Керамічний посуд: горщики (2, 3, 4, 7, 8, 10, 19, 21, 22); келихи (1, 6, 11).
 Бронзові вироби: пронизка (5); скарб (23).
 Кам'яні предмети: розтирачі різної форми (9, 12, 13, 14, 15, 16, 18); ковадло (17).
 Молот з рогу оленя (20).

Рис. 14. Основні матеріальні предмети з приміщення № 22.

Керамічний посуд: горщики (4-7, 14, 17, 18, 20); келихи (3, 12, 13); черпак (8); чаша (11).

Фрагмент курильниці з глини на кільцевому піддоні (19). Бронзові ножи-пилки (1, 2).

Кам'яні предмети: булава з чорного базальту з 4-ма шипами (10); розтирачі різної форми (9, 22); зернотерки (16, 21). Ріг оленя (15).

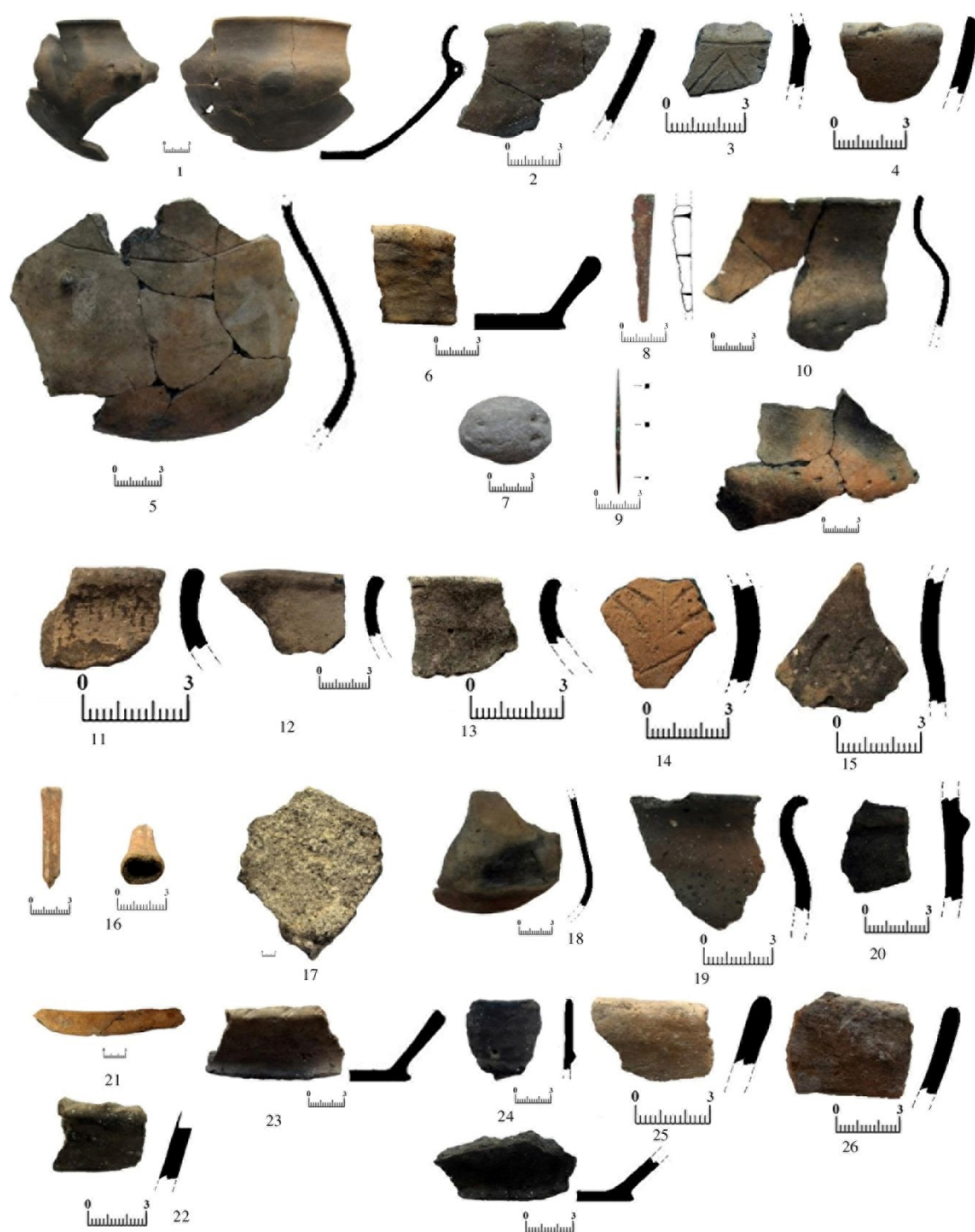

Рис. 15. Основні матеріальні предмети з приміщення № 13-а.
 Керамічний посуд: горщики (5, 10-13, 15, 20, 24); келихи (3, 14, 18, 19); чаша (1); миски з орнаментом та без (2-4, 6, 22, 23, 25, 26).
 Бронзові предмети: ніж (8); шило (9).
 Предмети з кістки: ручка (16); струг з ребра (21);
 Кам'яні предмети: розтирач (7); антропоморфна стела (17).

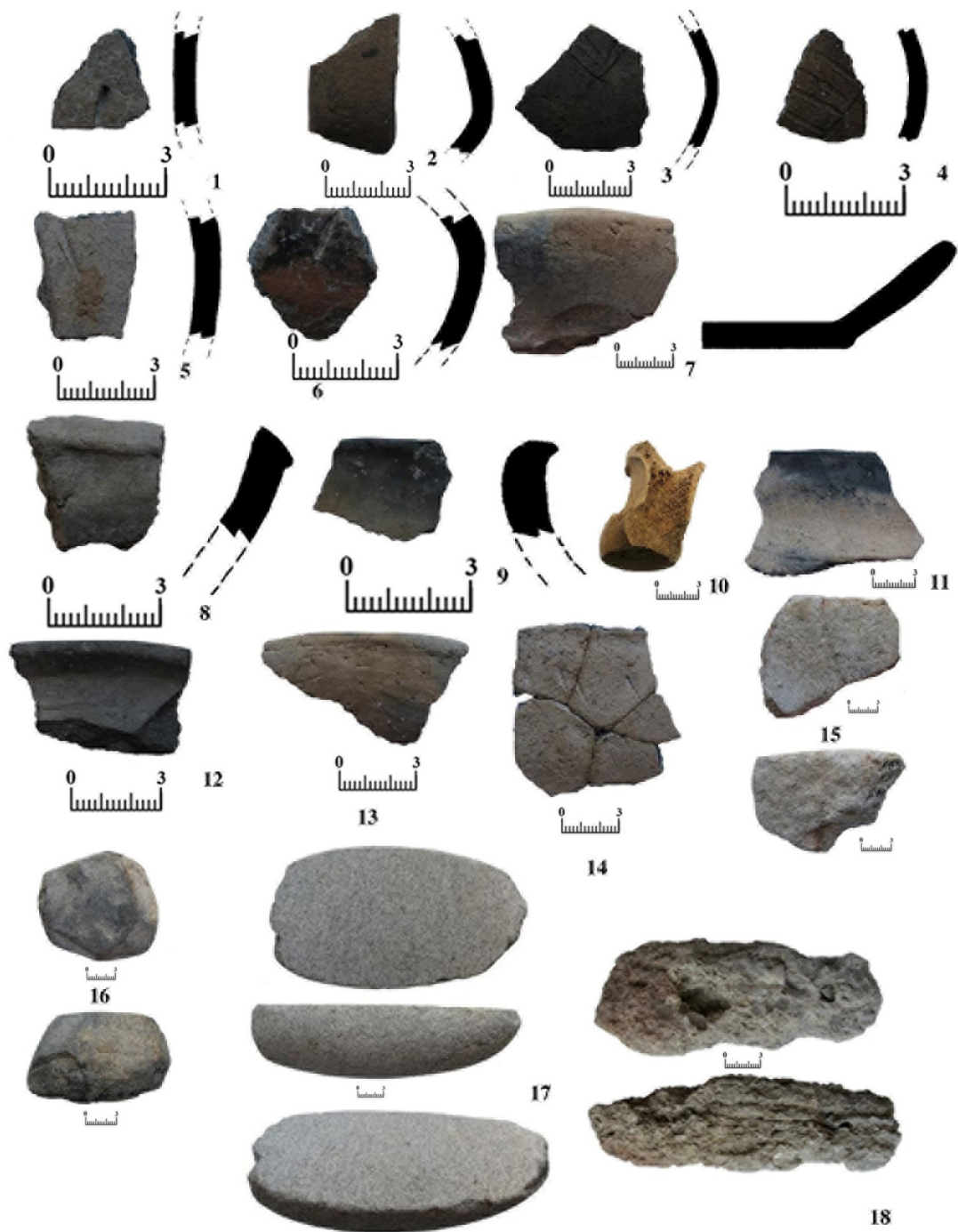

Рис. 16. Основні матеріальні предмети з приміщення № 17-а, 17-б.
 Керамічний посуд: горщики (9, 11, 12, 14); келихи (1-6); миски (7, 8, 13).
 Фрагмент кістки зі слідами розпили (10).
 Кам'яні предмети: розтирачі (15, 16); зернотерка (17), якір (18).